

Χριστίνα Αγριαντώνη

Ερμούπολη Σύρου 1823-1940, Μια πρώιμη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο, Αθήνα,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2024

Από τον Μιχάλη Ζουμπουλάκη*

Συνήθως οι ιστορικοί θάβονται υπό το βάρος των πρωτογενών δεδομένων, σε αντίθεση με τους οικονομολόγους που έχουν την τάση να υπερ-γενικεύουν. Το βιβλίο της Ομότιμης Καθηγήτριας Οικονομικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Χριστίνας Αγριαντώνη αποτελεί μια λαμπρή εξαίρεση. Προϊόν τεσσάρων δεκαετιών έρευνας και συλλογής δεδομένων, το δίτομο αυτό έργο (486+593 σελ.) εξιστορεί μέσα από πληθώρα ποσοτικών στοιχείων και τεκμηρίων την άνοδο και την πτώση ενός βιομηχανικού κέντρου. Η ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας εξάλλου, καθιερώθηκε ως κλάδος χάρη στην Αγριαντώνη και το πρωτοποριακό της έργο *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, που πρωτοεκδόθηκε το 1986 το οποίο αποτελεί, ακόμα και σήμερα, σημείο αναφοράς για όλους τους ενδιαφερόμενους, ειδικούς και μη. Μάθαμε εκεί ότι η διαδικασία εκμηχάνισης της μεταποίησης ξεκινά στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1860 και ήδη το 1867 καταγράφονται 27 εργοστάσια στον Πειραιά, την Αθήνα και την Πάτρα, με μικρή ωστόσο μέση ιπποδύναμη (21 ίππους) αλλά με διακριτή επίδραση στο ΑΕΠ της χώρας (περίπου 7%). Αν αυτή η διαπίστωση εκπλήσσει τον κοινό αναγνώστη, πόσο μάλλον η μοναδική ιστορία ενός μικρού ελληνικού νησιού (84 χμ², 34^ο σε μέγεθος) που κατάφερε μέσα σε 80 χρόνια να αναπτύξει 96 βιομηχανικές επιχειρήσεις, πολλές από τις οποίες είχαν εξαγωγικό χαρακτήρα!

Η ιστορία μας ξεκινά με την ίδρυση της Ερμούπολης το 1823, μιας ολότελα καινούριας πόλης που γεννήθηκε από Χιώτες, Ψαριανούς και Αίβαλιώτες πρόσφυγες μετά την καταστροφή της Χίου και των Ψαρών, στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης στο κέντρο του Αιγαίου, του φυσικού της λιμένα, του αμιγώς χριστιανικού της πληθυσμού, αλλά και της πολυάριθμης κοινότητας περίπου 4.000 Λατίνων που έχαιραν της γαλλικής προστασίας, πολλοί κυνηγημένοι Έλληνες (Κρήτες, Μυτιληνιοί, Ηπειρώτες αλλά και Θεσσαλοί και Πελοποννήσιοι) βρήκαν εκεί καταφύγιο αυξάνοντας γεωμετρικά τον πληθυσμό της νέας πόλης που ήδη το 1850 αριθμεί 18.089 κατοίκους (βλ. πιν. 3.1, σ.411). Η Αγριαντώνη διακρίνει τρία στάδια στην ιστορική εξέλιξη της βιομηχανικής Σύρου. Ήδη στα προ-επαναστατικά χρόνια, το νησί ήταν ένα διεθνές

ναυτιλιακό-εμπορικό κέντρο, κυρίως για την «αγοραπωλησία των λειών πολέμου» που προκύπταν από το κόρσο κυρίως Οθωμανικών πλοίων, ακόμα και αν έφεραν ευρωπαϊκές σημαίες (σ.32). Η διακίνηση των λειών δημιούργησε ένα διεθνές δίκτυο συναλλαγών σε όλη τη Μεσόγειο, από την Αλεξάνδρεια ως τη Τεργέστη και τη Μασσαλία, αλλά και στην Β. Ευρώπη, μέχρι το Λονδίνο και την Οδησό (σελ.45).

Το **2ο στάδιο** ξεκινά μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, την έναρξη λιμενικών έργων και την κατασκευή μεγάλων αποθηκών το 1833. Η παρουσία της μεγάλης παροικίας Χίων εμπόρων (όπως οι οικογένειες Ράλλη, Ροδοκανάκη και Πετροκόκκινου) με πλούσια δραστηριότητα επέτρεψε την οικοδόμηση με ίδιους πόρους, μεγάλων δημόσιων κτηρίων όπως του Δημοτικού Παντοπωλείου, του Θεάτρου Απόλλων και της Λέσχης Εμπόρων (σ.75). Η γιγάντωση των εμπορικών συναλλαγών, έφερε γρήγορα το πρώτο υποκατάστημα της Εθνικής το 1846, και σύντομα και τον τηλεγράφο από το 1859. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «η Ερμούπολη υπήρξε μια πόλη αποθηκών, όπως και το Μάντσεστερ, προτού γίνει βιομηχανική πόλη» (σ.76). Τα κύρια εμπορεύματα στο λιμάνι της Ερμούπολης, ήταν εξάλλου τα υφάσματα, το σιτάρι, οι άνθρακες και τα ακατέργαστα δέρματα (σελ.82-3), με τα τρία πρώτα να συνδέονται άμεσα με την Αγγλία και ειδικότερα το Μάντσεστερ και το Πλύμουθ. Τα εμπορεύματα αυτά εισάγονται και επανεξάγονται, προς τον Πειραιά αλλά και την Ευρώπη, αλλά παραμένουν ευαίσθητα σε διεθνείς εμπορικές κρίσεις όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος του 1854-55 και η Μεγάλη Ύφεση που ξεκινά το 1873.

Στη διάρκεια αυτής της έντονης εμπορο-ναυτιλιακής δραστηριότητας, αναπτύχθηκαν πολλές μικρές βιοτεχνίες όπως ξυλοναυπηγική, βυρσοδεψία, τυποβαφία κλπ. όλες υποβοηθητικές των αναγκών του λιμανιού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην απογραφή του 1850, καταγράφονται 1830 «βιομήχανοι», και μόνο 500 «εργάτες» (σ.103). Σε βάθος δυο δεκαετιών, θα γίνει η μετάβαση από τα εργαστήρια στα εργοστάσια με σταθερό εργατικό δυναμικό και σημαντική εξειδίκευση (σ.129)

Το **3ο στάδιο** της εξέλιξης της Ερμούπολης θα μετατρέψει την πόλη σε ένα βιομηχανικό κέντρο (industrial district) σε δύο χρονικές φάσεις, πρώτα στα χρόνια 1860-75 και μετά εκ νέου στα χρόνια 1887-1905. Οι αυξανόμενες ανάγκες της ναυπηγικής απαιτούσαν την ύπαρξη δεκάδων σιδηρουργείων, χαλκουργείων, χρωματοποιείων, σχοινοποιείων κλπ. ωθώντας τους κλάδους αυτούς στη γρήγορη μετάβαση από τη μανιφατούρα στο εργοστάσιο. Παράλληλα, και λόγω της ύπαρξης Χίων και Κρητών μαστόρων, στην Ερμούπολη άνθισε η βυρσοδεψία με εξειδίκευση στην παραγωγή σολοδερμάτων, με πρώτη ύλη που έρχονταν απευθείας από τη Βραζιλία και την Αργεντινή. Οι Συριοί εκμεταλλεύτηκαν δεόντως τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα από το εμπόριο δηλ. την εύκολη

πρόσβαση στις αγορές, την ύπαρξη μεγάλης κεφαλαιακής συσσώρευσης αλλά και την υψηλή τους παραγωγική εξειδίκευση, και δημιούργησαν ατμοκίνητα εργοστάσια με έως και 300 εργαζόμενους. Δεν θα ξεπεράσουν ωστόσο ποτέ το έλλειμμα της μικρής ενδοχώρας και την αρνητική επίδραση από τη σταδιακή τους ενσωμάτωση στην ελληνική οικονομία. Ακόμα και οι κλάδοι των τροφίμων και της αλευροβιομηχανίας, ήταν προσανατολισμένοι στην ελληνική επικράτεια και πέραν αυτής, και όχι στους 20-22.000 κατοίκους του νησιού.

Ωστόσο, στην αρχή της εκβιομηχάνισης υπήρξε σθεναρή αντίσταση από όσους θεωρούσαν άκαιρη την ανάπτυξη βιομηχανίας και υποστήριζαν τον καθαρά εμπορικό χαρακτήρα της Σύρου. Υπέρ της βιομηχανίας τάχθηκαν οι Φιλελεύθεροι του νησιού όπως ο Λεωνίδας Ευμορφόπουλος, Βουλευτή Σύρου και Προέδρου της πολύ σημαντικής «Εταιρείας Ελευθεριών του Εμπορίου» τη διετία 1865-67. Χάρη στον Ευμορφόπουλο και τον Τιμολέοντα Αμπελά η Σύρος συντονίστηκε με την πρωτοπορία των φιλελευθέρων ιδεών της εποχής του Richard Cobden και του John Stuart Mill (σσ.134-6).

Μετά την έναρξη της διεθνούς ύφεσης το 1873, αλλά και την έξαρση του Ανατολικού Ζητήματος, η ορμή της εκβιομηχάνισης ανακόπτεται και η Αγριαντώνη μιλά για «πανωλεθρία» (σ.144). Η Β' φάση θα ξεκινήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1880 με αιχμή την κλωστοϋφαντουργία. Η δασμολογική προστασία των Κυβερνήσεων Τρικούπη και Δηλιγιάννη θα δημιουργήσει μια έκρηξη υφαντουργείων, μεγάλων και μικρών βιομηχανιών που θα αναπτύσσονται συνεργατικά τουλάχιστον μέχρι το τέλος του Α' ΠΠ, επωφελούμενες από κρατικές παραγγελίες για τις αυξανόμενες ανάγκες του Στρατού (σ.158). Η σταδιακή ενσωμάτωση στην εθνική οικονομία θα σημάνει την αρχή του τέλους της Συριανής εξαίρεσης. Αφενός, επειδή ο Πειραιάς θα γίνει το εξαγωγικό λιμάνι της χώρας, σε βάρος της Ερμούπολης. Αφετέρου, επειδή η αστική τάξη της Σύρου θα στείλει τα παιδιά της στην ακμάζουσα πρωτεύουσα για σπουδές και επαγγελματική ανέλιξη. Τέλος, η ενσωμάτωση στον ελληνικό κορμό θα σημάνει την εμπλοκή των πολιτευτών του νησιού στις εθνικές διαμάχες με κορυφαία τον Εθνικό Διχασμό (σ.171). Όσο ο εθνικός χώρος μεγαλώνει και ομογενοποιείται, η Σύρος περιθωριοποιείται. Μετά το 1920, η Ερμούπολη θα είναι πλέον μια μικρή επαρχιακή πόλη με φθίνοντα πληθυσμό.

Τα αίτια της παρακμής της βιομηχανίας της Σύρου είναι και εγγενή και εξωγενή. Στα πρώτα συμπεριλαμβάνονται η απώλεια των πλεονεκτημάτων της πρώιμης περιόδου, το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και οι χαμηλοί μισθοί. Η Αγριαντώνη αφιερώνει δύο κεφάλαια στα δύο τελευταία αίτια. Για το ζήτημα των αγορών, περιγράφονται στο κεφάλαιο 9, οι συνθήκες σταδιακής υποχώρησης των δύο πιο σημαντικών κλάδων, της βυρσοδεψίας και της κλωστοϋφαντουργίας. Τα προϊόντα βυρσοδεψίας της Σύρου που κάποτε αποτελούσαν περίβλεπτα εκθέματα

στις Διεθνείς Εκθέσεις του Λονδίνου το 1851 και το 1862, εκτοπίστηκαν στις αρχές του 20^{ου} αι. από τα συνθετικά υλικά. Όσο για τα προϊόντα της υφαντουργίας, τα οποία στηρίζονταν σε χαμηλής ποιότητας αιγυπτιακό βαμβάκι σταδιακά έχασαν τις διεθνείς αγορές και περιορίστηκαν στην ελληνική αγορά, ώσπου αντικαταστάθηκαν από τα εισαγόμενα (σσ.325-6). Οι διεθνείς διακυμάνσεις και οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις κατέστησαν τη βιομηχανία της Σύρου μη ανταγωνιστική και παρά την πρόσκαιρη ανάκαμψη των ετών 1933-1939, στο τέλος την εξαφάνισαν, με εξαίρεση το Νεώριο και την ηλεκτρική ενέργεια που λειτουργεί ανελλιπώς από το 1899. Το τελευταίο κεφάλαιο του Α' τόμου είναι αφιερωμένο στον κόσμο της εργασίας και αποτελεί μια ουσιαστική συμβολή στη βιβλιογραφία. Τα αμιγώς εργατικά στρώματα, που αποτελούσαν το 30% ενεργού πληθυσμού (σ.343), εργάζονταν εξαντλητικά (12 ώρες) σε άσχημες συνθήκες και με χαμηλές αμοιβές (σσ.373-5).

Ο Β' τόμος αφιερώνεται στην αναλυτική παρουσίαση των βιομηχανιών της Σύρου, δηλαδή στους επιχειρηματίες και στις επιχειρήσεις. Η Αγριαντώνη παρουσιάζει τα βιογραφικά 136 «βιομηχάνων». Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τόπος καταγωγής των βιομηχάνων, στοιχείο που δείχνει τη μεγάλη εσωτερική κινητικότητα στον ελλαδικό χώρο. Στη πλειοψηφία τους, οι 29 είναι Ερμούπολίτες, οι 28 Πελοποννήσιοι, οι 19 Χιώτες, οι 10 Κρήτες και οι 7 Αϊβαλιώτες. Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η ταξινόμηση των επιχειρήσεων σε έξι παραγωγικούς κλάδους: βυρσοδεψεία, αλευρόμυλοι, σιδηρουργεία, κλωστοϋφαντουργεία, τρόφιμα και διάφορα (κεραμοποιεία, χρώματα, υαλουργεία κ.ά.). Από τις 96 συνολικά επιχειρήσεις μόνον 20 επέζησαν μετά τον Β' ΠΠ, ήτοι 2 βυρσοδεψεία, 2 αλευροβιομηχανίες, 4 σιδηρουργεία, 1 υαλουργείο, 1 εργοστάσιο επεξεργασίας σμυρίδας και 10 κλωστοϋφαντουργίες, με τις τελευταίες να κλείνουν το 1992 και το 1999. Σήμερα, με εξαίρεση τη μονάδα ηλεκτροπαραγωγής που ανήκει στη ΔΕΗ, υπάρχει μόνο το Νεώριο Σύρου να θυμίζει την ένδοξη Συριανή βιομηχανία.

Η κοινωνία και η οικονομία του Σύρου έγιναν αντικείμενο μελέτης σημαντικών Ελλήνων ιστορικών στο παρελθόν, όπως ο Δρακάκης (1979), ο Λούκος (1985), και ο Καρδάσης (1987). Το εξαιρετικό πόνημα της Αγριαντώνη, του οποίου η συμβολή θα κριθεί σε βάθος χρόνου από τους ειδικούς, χαρακτηρίζεται από την πληρότητα των δεδομένων και την καθολικότητα της προσέγγισης (*histoire totale*). Ξεχωρίζουν επίσης, πολλές ενδιαφέρουσες απόψεις για τον ιδιαίτερο εμποροβιομηχανικό χαρακτήρα της Ερμούπολης, για την εξωστρέφεια των επιχειρηματιών της, όποιος και αν ήταν ο τόπος καταγωγής τους, και για την εμπειριστατωμένη μελέτη των μορφών οργάνωσης και χρηματοδότησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όπως και των εργασιακών σχέσεων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό τους. Μόνη παραφωνία, η έλλειψη χαρτών και ενός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

θεματικού ευρετηρίου που θα διευκόλυνε τον αναγνώστη, αυξάνοντας την απόλαυση του.

**Ο Μιχάλης Ζουμπουλάκης είναι Καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.*